

УДК 321

О.В. БАШТАННИК

ВПЛИВ КОНТЕКСТУАЛЬНОСТІ СЕРЕДОВИЩА НА ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТІВ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Баштанник Оксана Віталіївна – аспірант кафедри політології, Дніпропетровський національний університет ім. О. Гончара

Розглянуто особливості формування контекстного середовища в інституціоналізованій суспільно-політичній системі. З'ясовано можливості впливу невизначеності та ризику на інституціональну ефективність формалізованих структур політики. Підкреслюється роль демократичних процедур взаємодії у підтриманні ефективності політичних інститутів на високому рівні.

Ключові слова: політико-інституційна парадигма, інституціоналізм раціонального вибору, невизначеність, ризик, інституціональна ефективність.

Баштанник О.В. Влияние контекстуальности среды на функционирование институтов политической системы общества

Рассмотрены особенности формирования контекстной среды в институционализированной общественно-политической системе. Выявлены возможности влияния неопределенности и риска на институциональную эффективность формализованных структур политики. Подчеркивается роль демократических процедур взаимодействия в поддержании эффективности политических институтов на высоком уровне.

Ключевые слова: политико-институциональная парадигма, институционализм рационального выбора, неопределенность, риск, институциональная эффективность.

Bashтанnik O.V. Influence of contexts of environment on functioning of institutes of political system of society

The features of the formation of the contextual environment of institutionalized political system are considered. The possible influence of uncertainty and risk on the institutional structures of the effectiveness of formalized policies is clarified. The role of democratic procedures in maintaining the effectiveness of the interaction of political institutions at a high level is emphasized.

Keywords: political-institutional paradigm, rational choice institutionalism, uncertainty, risk, institutional effectiveness.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку принципів та моделей оформлення політичної практики щодо регулювання процесів реалізації управління у суспільно-політичній системі зростає потреба активної участі широкої громадськості у подібного роду політичних відносинах. Як відомо, інститути і окремі суб'єкти політичного процесу є взаємозалежними – індивіди створюють інститути з метою впорядкування владних відносин у суспільстві, а інститути, в свою чергу, формують мотиваційний базис для структурування людської взаємодії [1, с. 17]. Саме наявність позитивного зворотного зв'язку забезпечує демократичний характер реалізації управлінських функцій інституційними структурами на рівні функціонування держави та діяльності міжнародних організацій. Зважаючи на колосальне значення інституціоналізованих форм політичного впливу на суспільні процеси в різних масштабах (від локального до глобального) слід активізувати дослідження взаємозв'язку даних процесів у рамках політико-інституційної парадигми політичної науки [2, с. 19-27]. Завдяки використанню широкого комплексу підходів – від правових і соціокультурних до застосування математичного аналізу та методології економічної науки – існує можливість з'ясувати особливості впливу політичного контексту на раціоналізацію функціональних можливостей політичних інститутів формалізованого типу, особливо у політичних системах, що стали на шлях

демократичного транзиту.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема інституціоналізованої взаємодії суб'єктів та структур політики з точки зору раціональності її основи достатньо ґрунтовно розроблена такими дослідниками, як Е. Остром, К. Шепсл, Дж. Найт, С.В. Патрушев, О.І. Зазнаєв, А.О. Мілюкова, А.Романюк та ін. Трансформаційні процеси (особливо на теренах посткомуністичного простору) тривалий час знаходяться серед головних напрямків розвитку політичної науки і надають можливості для постійних досліджень у цьому напрямку – С.Гантінгтон, Т. Карозерс, Ш.Ейзенштадт, В.Я.Гельман, А.Ю. Мельвіль, Л.Л.Бунецький, А.Ф.Колодій та ін. Важливо визначити, яким чином на політичні трансформації може впливати сутнісний стан контексту взаємодії інституційних структур політики (неформальних інституціоналізованих політичних практик та, передусім, формалізованих інститутів). Слід вказати, як суспільне середовище визначає особливості їх діяльності та як характер самого середовища опосередковується через реалізацію політики в інституціоналізованих формах, іманентно властивих сучасним політичним інститутам. Також є необхідність надання рекомендацій щодо можливостей вибору стратегії оптимізації такого впливу, передовсім, демократичним шляхом.

Метою дослідження є визначення сутнісних особливостей контексту системної політичної взаємодії та характер його впливу на

функціонування політичних інститутів. Дана мета може бути реалізованою через виконання таких дослідницьких завдань: з'ясувати чинники становлення та посилення певного типу контекстуальних характеристик політичної взаємодії в суспільно-політичній системі, визначити вплив з'ясованих характеристик на інституціональну ефективність формалізованих структур політики, виокремити можливості для підвищення та підтримання на високому рівні ефективності політичних інститутів.

Виклад основного матеріалу. Суспільно-політичні трансформації, як і будь-які інші політичні процеси, відбуваються під дією цілого комплексу чинників. Серед них вирішальним можна назвати активність зацікавлених акторів, проте не менш важливим є характер політичного контексту – багатовимірною середовища суспільної активності, яке явно чи неявно визначає можливості та засоби досягнення стратегічних цілей суб'єктами політичної взаємодії. У новітніх політологічних дослідженнях вчені все частіше зазначають, що для означення трансформаційних процесів у Східній Європі і, зокрема, в країнах СНД слід застосовувати категорію невизначеності в якості системної характеристики (що є притаманною політичній системі та суспільному життю в цілому). Водночас, у такому регіональному політичному просторі вказана категорія відрізняється за своїм змістовним наповненням. По-перше, від невизначеності при демократичному урядуванні, коли інститути чітко і прозоро регулюються нормами законодавства, але результати процедурного аспекту їх функціонування заздалегідь невідомі. По-друге, від невизначеності за авторитарного режиму правління, коли інституціоналізовані процеси взаємодії з приводу розподілу влади відбуваються за впливу переважно неформальних правил, таємних процедур і тінювих домовленостей, але підсумки політичного процесу заздалегідь обумовлені [3]. Як бачимо, класична концепція А. Пшеворського щодо диференціації режимів демократичного та недемократичного типів не спрацює в умовах специфічного характеру суспільно-політичного середовища пострадянських країн і причиною цього можна вважати високий ступінь невизначеності функціонування політичної системи на тлі ситуації укріплення подвійної інституціоналізації. Два вказані феномени є взаємозалежними та взаємообумовленими, оскільки збереження дієвості неформальних інституціоналізованих практик політичної взаємодії в рамках введення нових (або суттєво оновлених) формалізованих інститутів призводить до дисонансу регулятивних характеристик інституційної системи, що продукує високий ступінь невизначеності як сутнісної характеристики контексту середовища перебігу політичних процесів у системі. В свою чергу, невизначеність щодо сили легітимності та можливостей ефективного впровадження офіційних норм і правил в управлінні діяльністю суб'єктів політики провокує до застосування неформальних (традиційних, звичаєвих) зразків розв'язання проблемних ситуацій в рамках перевірених каналів міжособистісної комунікації (які співіснують поряд

з офіційними інститутами, або функціонують в їх рамках).

Категорія невизначеності у політичній науці визначається як об'єктивна неможливість здобуття абсолютного знання про об'єктивні та суб'єктивні фактори функціонування системи, неоднозначність її параметрів (чим більша невизначеність під час прийняття певного рішення, тим більшою є величина ризику) [4, с. 137]. Ступінь абсолютності знання слід розуміти як гранично можливу точність, якої може досягти дослідник за використання сучасних для нього технічних засобів, актуальних і відповідних методологічних інструментів та доступних джерел інформації. Неоднозначність параметрів функціонування політичної системи (що суттєво впливає на якість аналітичної роботи вченого) є результатом низької ефективності та легітимності офіційних демократичних (за формою) інститутів при вкоріненні у політичній реальності та успішному функціонуванні неформальних практик політичної взаємодії. Наприклад, ці чинники можливо розглядати як такі, що зумовили виникнення в Україні «плюралізму за замовчуванням» (перші роки незалежності) та формування пізніше «безплідного плюралізму» (обидві характеристики надані за визначенням Т. Карозерса) [5]. Плюралізм першого типу, фактично, встановився як наслідок саморозпаду тоталітарної системи на окремі незалежні держави і виник на ґрунті слабкої консолідованості демократичних політичних сил, що повинні були вибороти незалежність та об'єднати розрізнені групи громадської активності у партії парламентського типу. Незважаючи на велику роль громадських організацій у боротьбі за українську державність, суттєва політизація їх діяльності відбулася вже у період значного послаблення політичного тиску пануючого режиму. Події осені 2004 р. привели до вибуху демократичного оптимізму, але через деякий час інституційна ефективність суспільно-політичної системи держави суттєво знизилася – коли визріло усвідомлене прагнення до демократизації, виявилося, що немає чіткого уявлення щодо процедурно-процесуального аспекту впровадження конкретних перегворень. Нагомість плюралізм виявив свою нежиттєздатність. Невизначеність щодо орієнтирів, можливостей та засобів втілення стратегічного політичного курсу, спрямованого до демократизації пострадянських інституційних практик, сприяла зниженню ефективності напівтрансформованих політичних інститутів, успадкованих незалежною Україною. У той самий час невизначеність у чіткому та єдиному розумінні всіма суб'єктами взаємодії змістовної наповненості формалізованих правил співпраці, що мали у демократичний спосіб забезпечити вплив на суспільні відносини, привела до збереження подвійної інституціоналізації та закріплення кризових тенденцій у механізмі інституційного управління.

Розкриття конкретного змісту поняття «інституціональної ефективності» в політологічному аспекті значно збагатилося через використання сучасних наукових розробок окремих версій нового інституціоналізму у межах трансформації політико-

інституційної парадигми політичної науки. Наприклад, Л.В.Сморгунов(призалученні положень концепції колективної користі інституціоналізму раціонального вибору) визначає інституціональну ефективність як здатність інститутів реалізації взаємодії знизити невизначеність взаємодії і підвищити продуктивність спільного використання ресурсів - забезпечити вигаш для всіх учасників співпраці (максимізація користі для всіх договірних сторін) [6]. Для актуалізації відповідності цієї ідеї щодо розгляду проблематики становлення громадянського суспільства за сучасної демократичної держави її слід доповнити акцентом соціологічного неоніституціоналізму відносно значної ролі якості соціальної комунікації у процесі розбудови діалогової взаємодії між інститутами державної влади і структурами громадянського суспільства та наголосом історичного інституціоналізму політико-інституційної парадигми на залежності процесів демократичних перетворень від попередньо обраної траєкторії інституційного розвитку в політичній організації держави. Необхідно зауважити, що передумови зниження інституційної ефективності можуть бути вмонтованими ще на етапі проектування інституту, коли його розробниками з певних причин ігноруються певні обмеження у виконанні загальних (зниження невизначеності, регулювання та ін.) та спеціальних (пов'язаних з метою створення інституту та сферою його застосування) функцій [7]. Таким чином, у процесі функціонування політичний інститут як суб'єкт суспільних відносин здатен постійно відтворювати закладені у нього елементи для виникнення певного ступеня неефективності у нормах, правилах та процедурах, які він продукує.

Слід зазначити, що у межах впровадження положень теорії раціонального вибору вчені не працюють з поняттям невизначеності, а оперують категорією ризику, оскільки наявність ризику залишає можливості для оцінки і вибору альтернатив (на відміну від невизначеності) [8, с. 28-29]. Отже, для застосування положень інституціоналізму раціонального вибору відносно дослідження інституційної ефективності потрібно операціоналізувати та конкретизувати невизначеність до параметрів, які дозволять виокремити наявні ризики і ті, що можуть бути очікуваними в перспективі. Ризикованість як властивість є одним з невід'ємних атрибутів політики, оскільки погодження різноспрямованих інтересів у соціумі може призвести до напруженості та конфліктів. Як феномен політики, ризикованою може бути визначена діяльність, що пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації необхідності вибору, в процесі якої актуалізується можливість кількісної та якісної оцінки ймовірності отримання припустимого результату, невдачі або відхилення від поставленої мети [9]. Варта уваги думка А.А. Пожалова, який називає ризиком один з елементів демократичного процесу, пов'язаний з оцінкою і вибором альтернатив, а також з практичним втіленням прийнятого рішення [10, с. 52]. Отже, конкретизується достатньо чітко розмежування – альтернативність ситуації ризику протистоїть безальтернативності невизначеності

як властивості, що характеризує більшою мірою контекстуальне середовище функціонування недемократичних політичних систем. Звісно, що для таких систем також можливо розробити сукупність індикаторів певних політичних ризиків, проте для цього необхідні ресурси – інформаційні, інтелектуальні та ін. – які можуть бути узурповані владою з метою убезпечення її від найменшої можливості визначення існуючої політичної системи як недемократичної. Зацікавленим політичним акторам вважається за краще підтримувати упевненість в повній невизначеності політичного життя, коли всіляко утверджується думка, що немає сенсу навіть обмірковувати можливі альтернативи перебігу політичного процесу в іншому, більш демократичному руслі.

Формалізація традиційних типів регулювання суспільно-політичних відносин була в основі розбудови інституційних структур, оскільки соціальна комунікація з появою протодержавних утворень вимагала застосування знеособлених та типізованих механізмів управління з метою забезпечення принципів справедливості та рівності індивідів перед законом (в межах відповідності політичній філософії конкретного періоду часу). Інституційне закріплення моральних принципів, за К.Ф. Завершинським, викликане постійними проявами тенденцій ризику в ході регулярної соціальної взаємодії [11, с. 41]. Встановлення стійкої – але не обов'язково ефективною – структури такої взаємодії сприяє зменшенню невизначеності та є головною роллю інститутів у суспільстві, як вважає Д. Норт [1, с. 18]. Але перевага на користь сталості перед ефективністю веде до зниження рівня демократичності системи, стабілізація якої у такому форматі здатна призвести до значно гірших наслідків, ніж поступове подолання невизначеності з виокремленням у ній елементів ризику як основи для розробки альтернативних проєктів політичного курсу. Утвердження неефективної інституційної рівноваги політичною структурою, яка оформляє колективну дію та впорядковує агрегування інтересів [12], може сприяти викривленню результатів (вироблених на виході політичної системи рішень) на користь самопідтримання функціонування цієї структури, яка поступово втрачатиме ресурси демократичної легітимності.

У масштабі політичної системи подібна політична практика може призвести до кризи балансу між стабільністю та ефективністю, що реалізується як актуалізація тенденцій ризику або концентрація, пік періоду невизначеності. А.Ф. Колодій вважає, що перехідний період в існуванні політичної системи триватиме до тих пір, поки не будуть віднайдені, розроблені та утверджені такі механізми для розв'язання гострих суспільних суперечностей, які здатні задовольнити усі сторони взаємодії через свою ефективність в умовах консолідованого демократичного режиму (або завершитись явною чи прихованою відмовою від їх застосування) [13]. В останньому випадку виникає загроза потрапляння країни до так званої групи «сірої зони», представники якої мають дуже невиразні перспективи успішного завершення переходу до демократії (Т. Карозерс) із поступовим

встановленням політичних режимів, що можуть концептуалізуватися вченими як гібридні, дефектні, маніпулятивні та ін. [5]. Перекласти відпо-відальність на безособовий чинник такого роду процесів – політичний інститут - було б надмірним спрощенням проблеми (особливо при тому, що такий інститут є продуктом колективної організуючої діяльності індивідів). Так, в теорії інституціоналізму раціонального вибору визнається не лише можливість обмеження зі сторони інститутів для вибору цілей суб'єктами політики, а і наголошується наявність мотивації у самих суб'єктів для збереження певного стану речей. Як вказує О.І. Зазнаєв, суб'єкти політики погоджуються на певного роду обмеження, оскільки за цих умов вони виграють більше, ніж могли б за інших – інститути існують допоки актори вважають, що інститути надають їм більше вигод, ніж спричиняють втрат [14, с. 20]. Зауважимо, що дана теза може характеризувати як стратегію інституційного будівництва в демократичних системах, за функціонування яких колективна воля та індивідуальні інтереси потребують певного ступеня контролю, так і в недемократичних системах, коли збереження політичного режиму за спротиву позасистемних сил вимагає посилення тиску управлінської діяльності системних структур. Вибір конкретних форм інституціоналізації регулювання суспільно-політичних процесів має відбуватися на основі демократичного компромісу всіх зацікавлених учасників взаємодії при врахуванні випереджаючої трансформації змісту і характеру суспільних відносин (їх виникнення сприяє появі регулюючої норми, а не навпаки).

Як вказує Д. Норт, щоб бути ефективними, інститути повинні стабільно відтворюватися в основних своїх параметрах [15, с. 61]. Балансування на межі необхідності впровадження змін та збереження стабільності в інституційній системі держави обумовлюється не лише кон'юнктурними інтересами та короткотерміновими стратегіями провладних чи позасистемних впливових політичних гравців, але і всім історичним минулим народу та території, обмеженої сучасним державним кордоном. Процес інституційних змін носить інкрементний, а не дискретний характер (навіть за дискретних за часовою тривалістю трансформацій) через укорінення неформальних обмежуючих правил у суспільстві. Формалізовані правила можливо змінити через юридичну процедуру, проте обмеження культурного характеру (традиції та звичаї), що пов'язують минуле, сьогодення та майбутнє – є більш стійкими для вольових зусиль навіть наділений владою суб'єктів політики [1, с. 21]. На перший погляд, аналітичне поле дослідження за подібного підходу надміру розширюється, але комплексний аналіз якомога більшої кількості передумов формування та формалізації суспільних відносин сприяє побудові адекватних прогнозів щодо розвитку інституційної системи або окремих її складових у майбутньому. Усталені традиції управління та пануюча ідеологія складають соціокультурну основу контексту середовища для функціонування інститутів політичної системи на певному відтинку

часу і суттєво визначають загальний характер регулювання політичних процесів, передовсім – базові цінності, що охороняються політичним режимом.

Наприклад, модель деліберативної (дорадчої) демократії (заснована на комунікативній теорії німецького філософа Ю. Габермаса) головною демократичною процедурою визначає «діалогову комунікацію» державної влади і вільної громадськості, в результаті якої повинен бути досягнутий компроміс з певного питання [16]. В демократичній правовій державі позасистемна політична активність поступово оформляється в інституціоналізоване громадянське суспільство – розгалужену, багатоаспектну мережу різноманітних форм асоціативного життя, волевиявлення й формування громадської думки, забезпечених певною інфраструктурою й автономних стосовно держави [17]. В.Г. Ледаєв вважає за доцільне взагалі сумніватися в існуванні громадянського суспільства в Російській Федерації, головним чином через те, що влада не забезпечує його автономність – в органах державної влади розробляються численні проекти організації структур, які повинні визріти самостійно і поступово як вираження консолідованих суспільних інтересів. Існуючі громадські об'єднання відзначаються функціональною слабкістю через нестачу різного роду ресурсів та проблему їх мобілізації, а також завдяки тому, що політичною елітою культивуються неформальні політичні практики, які провокують виникнення невизначеності у суспільстві. Середовище невизначеності як поле реалізації владних відносин обмежує можливість громадянського суспільства, проте сприяє відтворенню специфічного політичного режиму [18, с. 259-260]. Отже, контекст середовища значним чином впливає на процес організації інституційної структури, особливо при необхідності її трансформації в оновлених суспільно-політичних умовах. При цьому проблемними залишаються перетворення в системах, які стали на шлях демократичного транзиту, оскільки за подібних умов необхідно в прискореному темпі впроваджувати реформи, які повинні були б відбуватися еволюційним шляхом. Контекст стандартів організації політичної сфери життя в розвинених державах світової спільноти та прийняття цих стандартів як умова партнерської участі в структурах міжнародної політики змушує офіційну владу вдаватися до процедур, які сприяють формуванню демократичних інститутів з імітаційним характером реального функціонування.

Висновки. Інституціоналізовані структури політичної системи суспільства здатні функціонувати в середовищі, що може характеризуватися переважанням невизначеності чи наявності певного ступеня ризикованості як типів контекстуальної характеристики політичної взаємодії.

Невизначеність є більш типовою для недемократичних політичних систем (відсутня орієнтованість і немає можливостей на пошук альтернатив при розробці політичних рішень), в той час як виокремлення та аналіз політичних ризиків продуктивно здійснюється за реалізації

демократичної моделі врядування. Наявність невизначеності змушує до застосування зацікавленими акторами політичної взаємодії (наприклад, політичними елітами) певних заходів щодо стабілізації інституційної структури політичної системи, при цьому суттєво знижується інституціональна ефективність формалізованих політичних інститутів, оскільки політичні суб'єкти надають перевагу більш дієвим неформальним практикам політичної комунікації.

Підвищення інституційної ефективності може бути реалізовано через розробку та впровадження в дію механізмів діалогової взаємодії структур громадянського суспільства та владних інститутів, в ході якої спільними зусиллями визначаються конкретні тенденції ризику в політичній системі та шляхи їх подолання. Сформована і розвинена громадянська культура забезпечує фундамент для відтворення позитивного соціального капіталу (цінностей політичної взаємодії, які сполучають індивідів на основі довіри) як запоруки демократичної інституціоналізації ефективних каналів політичної комунікації з використанням сучасних можливостей інституціоналізованої розбудови співробітництва між владою національної держави та громадянським суспільством.

Пропонується концептуалізувати інститу-

ціональну ефективність як укорінену в соціокультурному контексті здатність підтримувати стабільність структурних компонентів політичної системи при застосуванні демократичних практик інституціалізованої комунікації щодо врівноваження різноспрямованих суспільних інтересів, яка регулюється комплексом формалізованих норм законодавства та визначається політичною культурою громадян. Поняття інституційної ефективності якісно відрізняється від поняття інституційної рівноваги, що може визначатися як баланс між стабільністю та ефективністю, в якому: стабільність інститутів здатна компенсувати їх неефективність (тривалі часи авторитарного режиму); інститути можуть бути ефективними, проте нестабільними (швидкісні революційні трансформації).

Інститути можуть бути охарактеризовані як ефективні та стабільні водночас, але в такому разі саме ступінь їх ефективності зумовлює та визначає стабільність (інституційні системи розвинених демократій). Властивістю стабільності наділені у різний період часу як ефективні, так і неефективні інститути, критерієм диференціації яких виступає характер політичної комунікації як у межах інституту, так і з іншими акторами політичної системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Норт Д. Інститути, інституціональні зміни та функціонування економіки [Текст] / Д. Норт; пер. з англ. А.Н. Нестеренко. – М.: Фонд економічної книги «Начала», 1997. – 180 с.
2. Кривошеїн В.В. Парадигмальний вимір політики: Монографія [Текст] / В.В. Кривошеїн. – Д.: ДНУ, 2002. – 112 с.
3. Крюков О.І. Демократичні інститути як чинник становлення громадянського суспільства [Електронний ресурс] / О.І. Крюков. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/DeVu/2008-2/doc/5/01.pdf>
4. Кривошеїн В.В. Політична ризикологія: епістемологічний статус, предметна сфера, аналітичні інструменти: Монографія [Текст] / В.В. Кривошеїн. – Д.: Інновація, 2009. – 316 с.
5. Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні [Електронний ресурс] / А. Колодій // Трансформація в Польщі і в Україні: 1989-2009. Вибрані аспекти. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=570>
6. Новый проект журнала «Политические исследования» – «Развитие центров и школ политической науки и образования». «Сравнительная политология»: Становление институтов демократии на постсоветском пространстве: сравнительный анализ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/vm/vm1/1-1.htm>. – Заголовок с экрана.
7. Кристиневич С.А. Идентификация причин потерь институциональной эффективности на различных этапах жизненного цикла институтов [Электронный ресурс] / С.А. Кристиневич. – Режим доступа: elib.bsu.by/bitstream/123456789/19784/1/Кристиневич.pdf
8. Култыгин В.П. Теория рационального выбора – возникновение и современное состояние [Текст] / В.П. Култыгин // СОЦИС. – 2004. – № 1. – С. 27-37.
9. Кривошеїн В. Ризик як атрибут політики [Електронний ресурс] / В. Кривошеїн. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=34&c=599>
10. Пожалов А.А. Исследования политического риска: история зарождения, становления и развития [Текст] / А.А. Пожалов // Вестн. Моск. ун-та. Сер.12 Политические науки. – 2006. – № 3. – С. 43-57.
11. Завершинский К.Ф. Методологическая комплиментарность в исследовании символических матриц динамики политических институтов [Текст] / К.Ф. Завершинский // Полис. – 2003. – № 1. – С. 39-49.
12. Radaelli C.M. Recasting Institutionalism: Institutional Analysis and Public Policy [Text] / C.M. Radaelli, B. Dente, S. Dossi // European Political Science. – 2012. – № 11. – P. 537-550.
13. Колодій А. Випробування демократією: проблема інституційного «перезавантаження» в Україні [Електронний ресурс] / А. Колодій // Матеріали VI Міжнародної конференції «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні» (Київ, 21-23 травня 2009 р.). – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=310>
14. Зазнаев О.И. Вторая молодость «долгожителя»: концепт «политический институт» в современной науке [Текст] / О.И. Зазнаев // Проблемы политической науки. – Казань: Центр инновационных технологий, 2005. – С. 3-29.
15. Бусыгина И.М. Общественно-политический лексикон [Текст] / И.М. Бусыгина, А.А. Захаров. – М.: МГИМО – Университет, 2009. – 276 с.
16. Колодій А. Процес деліберативної як складова демократичного врядування [Текст] / А. Колодій // Демократичні стандарти врядування й публічного адміністрування. Матеріали наук.-практ. конф. ЛРІДУ НАДУ при Президентові України, 4 квітня 2008 р. – Л., 2008. – С. 106-110.
17. Колодій А. Сутність громадянського суспільства і механізми його впливу на політику [Електронний ресурс] / А. Колодій // Матеріали Заключної регіональної конференції проекту «Чемпіони громадянського суспільства». Львів, 8 лютого 2003 р. – Режим доступу: <http://political-studies.com/?p=148>
18. Ледаев В.Г. Государство VS гражданское общество: скрытые практики власти и сопротивления [Текст] / В.Г. Ледаев // В поисках гражданского общества / отв. ред. К.Ф. Завершинский. – Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого. – 2008. – С. 257-268.